

O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODIDA DOSTONLARNING TUTGAN O‘RNI VA IJTIMOY-MA’NAVIY AHAMIYATI

Sharipova Gulsevar

Samarqand davlat pedagogika institute O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Ozoda Anorqulova

Ilmiy rahbar:

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodiyotining eng yirik epik janri bo‘lmish dostonlarning milliy madaniyat, tarixiy xotira va ijtimoiy tafakkur taraqqiyotidagi o‘rni atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda dostonlarning g‘oyaviy-tasnifiy xususiyatlari, baxshichilik san‘atining hududiy-uslubiy maktablari hamda epik asarlarning xalq dunyoqarashini shakllantirishdagi transformatsion funksiyalari yoritilgan. Shuningdek, qahramonlik va ishqiy-romantik dostonlarning bugungi kunda yosh avlod tarbiyasidagi estetik, falsafiy va pedagogik ahamiyati ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Folklor, epik an‘ana, doston, baxshi, dostonchilik maktablari, "Alpomish", "Go‘ro‘g‘li", milliy o‘zlik, lingvopoetika, ma‘naviy meros, improvizatsiya.

Har bir millatning o‘tmish yo‘li, falsafiy dunyoqarashi va ma‘naviy qiyofasi, birinchi navbatda, uning og‘zaki ijodida, xususan, monumental epik asarlarida muhrlanadi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotining eng yuksak cho‘qqisi va gulto‘ji hisoblangan dostonlar asrlar davomida xalqning badiiy tafakkuri, ijtimoiy ideallari va erkinlik sari intilishlarini o‘zida jamlagan bitmas-tuganmas xazinadir. Dostonlar shunchaki ko‘ngilochar badiiy syujetlar yig‘indisi bo‘lmay, balki millatning tarixiy xotirasi, axloqiy mezonlari va qadriyatlar tizimini avloddan avlodga o‘tkazuvchi o‘ziga xos universal ijtimoiy institut vazifasini o‘tab kelgan. Globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni saqlab qolish muammosi ko‘ndalang bo‘lib turgan bugungi davrda, ushbu epik merosning badiiy-falsafiy qatlamlarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek dostonchiligi o‘zining ko‘p tarmoqliligi, polifonik tabiati va janriy rang-barangligi bilan dunyo folklorshunosligida alohida mavqega ega. Tarixiy-tadrijiy taraqqiyot jarayonida epik ijodiyot obyektiv ijtimoiy ehtiyojlar asosida bir necha yirik janriy tiplarga ajralgan.

Xalqning milliy mustaqillik, el-yurt yaxlitligi, ichki barqarorlik va tashqi dushmanlarga qarshi mudofaa kurashlari "Alpomish", "Yodgor", "Yusuf va Ahmad" kabi qahramonlik dostonlarida o‘zining eng komil badiiy ifodasini topgan. Bu asarlarda jismoniy kuch emas, balki ma‘naviy qudrat, adolat va elga sadoqat tushunchalari yetakchi olingan.

Insoniy erkinlik, ijtimoiy tengsizlikka qarshi isyon, sof sevgi va sadoqat motivlari esa "Kuntug‘mish", "Tohir va Zuhra", "Oshiq G‘arib va Shohsanam" kabi ishqiy-romantik dostonlarning g‘oyaviy o‘zagini tashkil etadi. Bu dostonlarda lirik pafos va inson ichki kechinmalarining epik tasviri o‘zaro sintezlashadi.

Alohida ta'kidlash joizki, o'nlab mustaqil shaxobchalarni o'z ichiga olgan "Go'ro'g'li" turkumi o'zbek xalqining mukammal davlatdorlik, adolatli jamiyat qurish, mardlar ittifoqini tuzish va ijtimoiy uyg'unlikka erishish haqidagi ko'p asrlik ijtimoiy-falsafiy orzularini ifodalovchi universal epik polotnodir. Shuningdek, real tarixiy shaxslar va ijtimoiy to'qnashuvlar zaminida yuzaga kelgan tarixiy dostonlar ham xalqning o'z o'tmishiga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi.

Baxshichilik San'ati Va Hududiy Dostonchilik Maktablarining Tipologiyasi nazaridan qarasak, xalq dostonlarining ming yillar davomida sayqallanib, bezavol va jonli tarzda bizning davrimizgacha yetib kelishi bevosita baxshichilik instituti bilan bog'liq. Baxshi (shoir, yuzboshi, jirov) shunchaki tayyor, yodlangan matn ijrochisi emas. U chuqur mifologik va falsafiy dunyoqarashga, favqulodda lirik-epik iqtidorga, musiqiy mahoratga hamda eng muhimi, auditoriya kayfiyatiga qarab matnni o'sha lahzada qayta yarata oladigan improvizatorlik sirlariga ega bo'lgan noyob ijodkordir.

O'zbekiston hududida dostonchilik an'analari uzoq evolyutsion jarayon natijasida bir nechta yirik hududiy-uslubiy maktablarga bo'linib rivojlangan:

Bulung'ur dostonchilik maktabi (Samarqand): Amin shoir, Fozil Yo'ldosh o'g'li kabi yirik namoyandalari bo'lgan bu maktab qahramonlik dostonlarining eng qadimiy, monumental va epik jo'shqin variantlarini saqlab qolganligi bilan ajralib turadi. Ularning uslubida arxaik so'zlar, mifologik qatlamlar va jangovar pafos kuchli.

Qo'rg'on dostonchilik maktabi (Jizzax, Navoiy): Jumanbulbul, Ergash Jumanbulbul o'g'li singari ulkan ijodkorlar shakllantirgan uslub lirik jozibasi, ishqiy-romantik motivlarning nihoyatda rivojlanganligi va badiiy tilining yuksak estetik jozibadorligi bilan tasvirlanadi. Bu maktab vakillari xalq kitobiy dostonlaridan ham unumli foydalanganlar.

Sherobod dostonchilik maktabi (Surxondaryo, Qashqadaryo): Sherna baxshi, Qodir baxshi, Rahmonnamoz o'g'li va ularning bugungi davomchilari yaratgan an'ana do'mbira jo'rligida, o'ziga xos bo'g'iz ovozida (ichki ovoz uslubida) ijro etilishi bilan xarakterlanadi. Bu maktab dostonlarida realizm, hayotiy tafsilotlar va xalq yumori yetakchi o'rinda turadi.

Xorazm dostonchilik maktabi: Suyav baxshi, Bola baxshi kabi san'atkorlar asos salgan uslub tor, dutor, g'ijjak kabi cholg'ular ansambli jo'rligida, ochiq va keng diapazonli ovozda, o'zbek mumtoz maqom yo'llari bilan sintezlashgan holda ijro etiladi. Bu maktab o'zining ichki professional musiqiy tizimiga egaligi bilan alohida ajralib turadi.

Dostonlarning Lingvopoetik Xususiyatlari Va Til Boyligi jihatidan esa, o'zbek xalq dostonlari ona tilimizning bitmas-tuganmas boyligi va lingvistik imkoniyatlarini namoyish etuvchi ulkan xazinadir. Dostonlar tili xalq jonli so'zlashuv tili bilan mumtoz adabiy tilning eng go'zal elementlarini o'zida mujassam etgan. Matnlarda qo'llanilgan o'xshatishlar, metaforalar, mubolag'alar (giperbolalar), epitellar va doimiy epik klishe'lar (masalan, qahramon otining ta'rifi, go'zal qiz tasviri) asarning estetik ta'sir kuchini bir necha barobar oshiradi. Dostonlardagi she'riy qismlar (asosan barmoq vaznida) va nasriy sajlar uyg'unligi tinglovchida ham musiqiy, ham emotsional zavq uyg'otadi. Bu asarlar o'zbek tili leksikasining tarixiy qatlamlarini, qadimiy maqol va matallarni saqlab qolganligi bilan ham tilshunoslik fani uchun birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi.

Epik Merosning Ijtimoiy-Pedagogik Funksiyasi Va Ma'naviy Qiymati tomonidan qaraganda, o'zbek xalq dostonlari asrlar davomida yozilmagan xalq konstitutsiyasi va ma'naviy-axloqiy kodeksi vazifasini bajarib kelgan. Unda ilgari surilgan g'oyalar va qadriyatlar tizimi tizimli ravishda jamiyat a'zolarining ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solgan.

Masalan, "Alpomish" dostonini sotsiopedagogik nuqtai nazardan tahlil qilsak, unda etnik yaxlitlik, urug'lararo totuvlik, begona yurtda o'zligini yo'qotmaslik, oila muqaddasligi (Barchinning sadoqati) va do'stlikka sodiqlik (Qorajon timsolida) kabi oliyjanob prinsiplar yoshlar ongiga singdiriladi. Doston qahramonlari hech qachon shaxsiy manfaat uchun kurashmaydi, ularning harakatlari zahirida el g'ami, yurt tinchligi va adolat o'rnatish ideali yotadi.

Dostonlar yosh avlod qalbida quyidagi muhim fazilatlarni tarbiyalaydi: Yuksak vatanparvarlik: Yurt sarhadlarini dushmanlardan himoya qilish va el farovonligi uchun jon fido etishga tayyorlik.

Gumanizm va bag'rikenglik: Zaiflarga, yordamga muhtojlarga qalqon bo'lish, adolat mezonlariga rioya qilish.

Oila va sadoqat qadriyati: Va'daga sodiqlik, ota-onaga hurmat va oilaviy rishtalarni muqaddas bilish.

Umuman olganda, o'zbek xalq og'zaki ijodida dostonlar janri shunchaki o'tmish adabiyoti yoki folklorgagina tegishli lokal hodisa emas. U milliy ma'naviyatimizning baquvvat poydevori, o'zbek xalqining intellektual va estetik salohiyatining yorqin guvohidir. Bugungi globallashtirish, axborot xurujlari va madaniy transformatsiyalar davrida milliy dostonlarimizni o'rganish, baxshichilik san'atini ilmiy asosda saqlab qolish va xalqaro miqyosda targ'ib etish millatning madaniy immunitetini kuchaytirishga, yoshlarni yuksak vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladigan eng samarali strategik omillardan biri bo'lib qoladi.